

IDEOLÓGIE A DISTRIBUČNÉ SYSTÉMY

FRANTIŠEK NOVOSÁD, Ústav filozofie a sociológie SAV, Bratislava

NOVOSÁD, F.: Ideologies and Distributive Systems.
Filozofia 44, 1989, No. 2, p. 145.

Ideological processes ought to be examined also in connection with functioning of distributive systems within whose framework the decisions are made concerning alternatives of disposing of means of production, political power, access to education and information. Distributive systems work differently according to whether they are a component of the market or plan economy. Modality and quality of the planning system decide upon social structure. As a result of attitudes to the existence and functioning of the planning system basic constellations of interests and ideologies are being formed. The relationship of interests and ideologies is complicated by factors of discretionarity, chimerical nature and permeability.

Ideologický život každej spoločnosti je zložitým, často neurčitým, ba temer chaotickým útvarom. V premenlivom prúde názorov, postojarov a sociálnych emócií však vždy možno nájsť isté relatívne trvalé komplexy, v ktorých sa názory, postoje a emócie združujú do zdanlivo nerozložiteľných celkov. Zároveň sa však stretávame i s fluktuačnými javmi, so zdanlivo neodôvodnenými zmenami sociálnych nálad, názorov a postojarov, s premenami, resp. s rozpadom ideologických komplexov, ktoré sa ešte nedávno zdali monolitnými. Poriadok za zdanlivým charakterom ideologického života sa dá nájsť len vtedy, keď ideológie, ideologické komplexy pochopíme ako myšlienkové formy, v ktorých si triedy, sociálne skupiny a jednotlivci uvedomujú svoje sociálne záujmy, svoje postavenie a možnosti v procesoch reprodukcie štruktúr spoločenského života.

Marxova téza, podľa ktorej premeny ideológií treba vysvetľovať z protirečení materiálneho života a podľa ktorej ideológie sú vždy viazané na sociálne záujmy, je dnes takmer všeobecne akceptovaná, ba dokonca sa zdá byť už samozrejmostou. Napriek tomu však vždy znova vyvstáva problém *konkrétneho určenia vzťahu* medzi ideológiami a záujmami, vzťahu medzi pohybom ideologických významových štruktúr a pohybom protirečení materiálneho života.

Vzťah ideológií a záujmov je zložito sprostredkovany. Pri teoretickej rekonštrukcii článkov tohto sprostredkovania môže byť užitočné vytvárať rad modelov, pomocou ktorých sa pokúsime o teoretickú reprodukciu súvislostí medzi jednotlivými, podľa možnosti susednými článkami zložitej reťaze sprostredkovania medzi pohybom ideológií a pohybom protirečení materiálneho života spoločnosti. Vychádzame z predpokladu, že jedným z dôležitých sprostredkujúcich článkov medzi pohybom ideológií a protirečeniami materiálneho života sú distribučné systémy, systémy rozdeľovania produktov súčinnosti ľudí.

Distribučné systémy nie sú samostatnými zložkami sociálneho života. Podľa Marxových slov „rozdeľovanie je samo produktom výroby, nielen svojim predmetom, lebo rozdeľovať sa môžu len výsledky výroby, ale aj formou, lebo určitá forma podielu na výrobe určuje aj osobité formy rozdeľovania, formu, akou sa kto podieľa na rozdeľovaní“ (1, I, s. 49). Zároveň sa však systémy rozdeľovania autonomizujú, nadobúdajú relatívnu samostatnosť, takže „sa zdá, že nie štruktúra a charakter rozdeľovania boli určované výrobou, ale naopak, že štruktúra a charakter výroby boli určované rozdeľovaním“ (1, I, s. 50). Práve možnosť vzniku reálneho zdania samostatnosti distribučných systémov predurčuje ich význačné postavenie v súvislostiach sprostredkovania medzi vedomím a bytím spoločnosti.

Základom vzťahu medzi záujmami, distribučnými mechanizmami a ideológiami je ich súčasná situovanosť v intervale medzi potrebami a ich uspokojovaním. Navzájom sa ovplyvňujú a podmieňujú. Zároveň však tak záujmy, ako aj distribučné mechanizmy a ideológie si zachovávajú svoju vlastnú logiku vývoja, zachovávajú si relatívnu samostatnosť, a preto sa nedá apriori určiť spôsob ich interakcie. Pokúsme sa ukázať ako ideológie, distribučné mechanizmy a záujmy štrukturujú interval medzi potrebami a ich uspokojovaním.

Ideologické vedomie spoločenských skupín sa utvára v intervale medzi potrebami a ich uspokojovaním. V tomto intervale idey, ideologickej koncepcie plnia zároveň niekoľko funkcií: pomáhajú *artikulovať* potreby, *vyjadrujú ich*, resp. fungujú ako *zdôvodnenie* určitého spôsobu saturácie potrieb.

Potreby v najväčšej miere sú antropologickým fenoménom. Základné potreby sú viazané na antropologickú konštitúciu človeka, na ľudskú prirodzenosť a k nej príslušných primárnych sociálnych interakcií. Na toto invariantné jadro sa potom navája zložité pradivo historicky a kultúrne determinovaných potrieb. Oddelenie prírodného od historicko-kultúrneho je však možné len v abstrakcii. De facto vždy splývajú a navzájom sa podmieňujú. V súčasných spoločnostiach uspokojovanie i tých najzákladnejších potrieb je viazané na existenciu a fungovanie zložitých spoločenských štruktúr.

Záujem vždy súvisí s potrebami. Formuje sa ako intencionalizácia potrieb, ako spôsob usmernenia potrieb na určité predmety a na určité spôsoby ich saturácie. Idey sa spájajú so záujmami práve v procese usmerňovania potrieb, t. j. v procesoch, v ktorých potreba nadobúda určitosť. Záujem vždy jestvuje len ako ideologickej vyjadrený, nech už je toto vyjadrenie priame alebo nepriame, adekvátne alebo deformované.

Napriek bytostnej spätosti ideológií so záujmami, napriek tomu, že ideológie sú formami, v ktorých si ľudia uvedomujú svoje záujmy a usilujú sa ich presadiť, niet predzjednej harmónie medzi ideami a záujmami, jedno-jednoznačnej súvislosti medzi nimi a za určitých sociálno-historických podmienok sa idey a záujmy môžu od seba oddeliť,

resp. dočasne sa môžu vytvoriť rôzne heterogénne ideologicko-záujmové komplexy. Idey a záujmy sú teda späť skôr funkcionálne, než geneticky alebo kauzáльne.

Filozofi venovali veľa času a úsilia hľadaniu definícií potrieb a záujmov. I keď nedospeli k všeobecne akceptovaným výsledkom, nie je to stratený čas. Úsilie o spresňovanie a objasňovanie pojmov, ktorými interpretujeme skutočnosť, je stále jednou zo základných úloh filozofie.

Pri skúmaní potrieb a záujmov je v oveľa výhodnejšej situácii sociológ. Nemôže sice podceňovať úvahy orientované na definície pojmov. Oveľa výraznejšie ho však zaujímajú identifikačné a artikulačné funkcie pojmov, než presné definície ich rozsahu a obsahu. Práve preto sa sociológ — na rozdiel od filozofa — nepýta „čo je potreba?“, „čo je záujem?“, ale sa pýta, „čo ľudia potrebujú, o čo majú záujem.“.

Problém potrieb a záujmov sa však pre sociológiu stáva naozaj zaujímavým až vtedy, keď sa budeme pýtať nielen na to, čo ľudia chcú a potrebujú, o čo majú záujem, ale i na to, čo ľudia dostávajú, ktoré ich záujmy sa naozaj realizujú a v akej podobe. Pre pochopenie názorov, sociálnych nálad a postojov je dôležitý práve *pomer* medzi tým, čo ľudia chcú, o čo majú záujem, a tým, čo dostávajú. O ideologickej stave určitej spoločnosti sa rozhoduje v trojuholníku, ktorý spája to, čo chceme, a to, čo dostávame, s tým, čo si zaslúžime dostat.

Zo sociologického hľadiska sú dôležité mechanizmy, ktoré určujú *pomer* medzi tým, čo ľudia chcú, a tým, čo ľudia dostávajú. Práve tieto mechanizmy sú určené distribučnými vztahmi. Ideologický život každej spoločnosti je bezprostredne určený fungovaním distribučných mechanizmov, ktoré sprostredkovávajú medzi potrebami a ich uspokojovaním, pričom v procese tohto sprostredkovania sa nielen modifikuje antropologickou konštitúciou človeka zadaná štruktúra potrieb, ale tu sa potreby i vytvárajú, a preto štruktúru potrieb v každom danom okamžiku môžeme chápať ako historicko-sociálny fenomén. Práve v konfrontácii chceného s distribučnými mechanizmami sa ukáže, ktoré potreby sú reálne a ktoré fiktívne, ktoré záujmy dostanú možnosť realizácie a ktoré nie, ktoré potreby a záujmy sa budú realizovať priamo a ktoré nepriamo cez rozličné náhražky.

Uspokojovanie potrieb je teda vždy viazané na fungovanie *mechanizmov distribúcie* produktov činnosti a súčinnosti ľudí, pričom produktní súčinnosti sú výrobné prostriedky, spotrebne predmety, statusy a role, štruktúra moci a vplyvu, vzdelanie, idey a informácie. Distribučné mechanizmy zasahujú do hľbkových štruktúr potrieb. Či už priamo alebo nepriamo rozhodujú dokonca i o obsahu našich snov. Práve v rámci týchto mechanizmov sa potreby artikulujú, nadobúdajú konkrétnu podobu. Až na pozadí distribučných mechanizmov, v rámci ktorých sa potreby artikulujú a konkretizujú, je možná analýza potrieb a záujmov zo sociologického hľadiska.

Medzi potreby a ich uspokojovanie vždy vstupujú určité spoločenské štruktúry, mechanizmy distribúcie chceného. Tie rozhodujú o tom, ktorá z potrieb bude uspokojená a akým spôsobom. V stretnutí škály možných potrieb zadaných antropologickou konštitúciou človeka (ľudskou prirodzenosťou) so spoločenskými mechanizmami sprostredkovávajúcimi medzi potrebou a jej uspokojovaním, sa potreby pretvárajú, nadobúdajú sociálno-historické dimenzie, ba postupne sa i odpútavajú od svojho „prírodného“ základu.

Hovoríme o mechanizmoch distribúcie. Zámerne volíme plurál. V každej spoločnosti existuje vždy zároveň niekoľko mechanizmov distribúcie, v rozličnej miere vzájomne sa podmieňujúcich a ovplyvňujúcich. Časť týchto distribučných mechanizmov je vo vzťahu subordinácie; časť z nich je však vo vzťahu koordinácie a časť z nich dokonca funguje nezávisle na sebe.

Vždy však možno odlišiť medzi „veľkými, univerzálnymi mechanizmami distribúcie, fungovanie ktorých priamo ovplyvňuje život každého člena spoločnosti (mechanizmy distribúcie možností disponovať výrobnými prostriedkami, mechanizmy distribúcie politickej moci) a distribučnými mechanizmami, ktorých fungovanie sa dotýka len istého segmentu spoločnosti.

Vcelku sú distribučné mechanizmy jedným z aspektov výrobných vzťahov, viažu sa teda na vzťahy k výrobným prostriedkom. Ba dá sa povedať, že základné, „veľké“ distribučné mechanizmy sú len konkrétnym vyjadrením vlastníckych vzťahov. V tomto zmysle logika vývoja distribučných vzťahov podlieha v poslednej inštancii tým istým zákoniostiam ako logika výrobných vzťahov v celku.

Na druhej strane nemožno pustiť zo zreteľa špecifické postavenie distribučných mechanizmov v spoločenskom živote. Táto špecifickosť vyplýva z postavenia na rozhraní subjektívneho a objektívneho. Na základe tohto špecifického postavenia sa vytvára reálne zdanie, že distribučné mechanizmy sú plne v dosahu vedomej vôle. Nemožno však pochybovať o tom, že miera manipulatívnosti distribučnými mechanizmami je veľmi vysoká a veľmi často sa zvrne úsilie o premenu spoločenských štruktúr produkcie materiálnych a duchovných podmienok života spoločnosti do premeny distribučných mechanizmov.

Základná štruktúra distribučných mechanizmov je v buržoáznej spoločnosti určená trhom. Pohyb ponuky a dopytu je špecifickou, historicky podmienenou reflexiou vzťahu medzi potrebami a možnosťami saturácie potrieb. Niet tu však nijakej jednoznačnej korelácie. Logika vyrovnanávia sa ponuky a dopytu predsa dôsledne eliminuje význam naturálnej podoby predmetov výmery. V okamihu, keď tovar prejaví svoju úžitkovú hodnotu, sa dostáva mimo pôsobnosť tržného mechanizmu. Jednotlivec však aspoň istú časť svojich potrieb musí artikulovať v naturálnych kategóriách. Preto sa vždy znova objavuje napätie medzi potrebami a fungovaním tržného mechanizmu. Toto napätie je zvyčajne

reflektované ako rozpor medzi ekonómiou a morálkou a je nevyčerpateľným zdrojom inšpirácie úvah o bytostnej zvrátenosti modernej doby pre celú plejádu kritikov kultúry od J. J. Rousseaua až po E. Fromma a P. Feyerabenda.

Tržný mechanizmus sa nikdy nerozvíja v sociálno-ekonomickej vágave, nikdy sa nepresadzuje v čistej podobe. Vždy naráža na isté konfigurácie a kompozície sociálnych a ideologických záujmov, presadzuje sa však voči nim, vyrovnáva sa s nimi. Tieto prekážky fungovania tržného mechanizmu v jeho čistej podobe možno pochopiť len ako *protipôsobiace faktory*. Časť protipôsobiacich faktorov dokonca v dlhšej časovej perspektive prispieva k udržaniu fungovania tržných mechanizmov. Týmto typom protipôsobiacich faktorov sú napr. štátne zásahy do fungovania tržných mechanizmov v podobe striedania politiky „ochladzovania“ a „zohrievania“ ekonomiky v jednotlivých fázach jej vývojového cyklu.

Vcelku však možno povedať, že v buržoáznej spoločnosti medzi potreby a ich uspokojenie vstupuje tržný mechanizmus. Napriek množstvu protipôsobiacich faktorov je to práve fungovanie tržného mechanizmu, čo v poslednej inštancii rozhoduje, ktorá potreba jednotlivca je reálna a ktorá fiktívna, ktorá bude uspokojená a ktorá nie a rozhoduje i o spôsobe, akým tá-ktorá potreba bude uspokojená.

V socialistickej spoločnosti sú distribučné mechanizmy súčasťou plánovacieho systému. V rámci plánovacieho systému sa rozhoduje o cieľoch, ktoré bude spoločnosť sledovať, v jeho rámci sa identifikujú problémy, rozhoduje sa o použiteľných prostriedkoch a nakoniec sa rozhoduje i o spôsobe rozdelovania produktov súčinnosti ľudí. Už tento náčrt záberu plánovacieho systému ukazuje, že ho v nijakom prípade nemôžeme redukovať na výlučne ekonomickú záležitosť, že tu máme do činenia s jedným zo základných sociálnych mechanizmov. Ide o mechanizmy, ktoré štrukturujú spoločnosť a rozhodujú o distribúcii ekonomickej, politickej a kultúrnej moci.

Plánovací systém sám osebe nemožno redukovať na distribučný mechanizmus, tak ako naň nakoniec nemožno redukovať ani trh. Plán, tak isto ako aj trh sú primárne formami koordinácie ľudského konania (predovšetkým ekonomickej konania). Pokiaľ však jedným zo základných prostriedkov usmerňovania ľudskej činnosti bude rozdeľovanie žiadanej, distribučné mechanizmy zostanú imanentnou súčasťou tak tržného, ako aj plánovaného systému. Naše úvahy vychádzajú z predpokladu, že ideologicke procesy v každej spoločnosti sú bezprostredne späté s charakterom a fungovaním distribučných mechanizmov.

Problém plánovania je doteraz v kompetencii predovšetkým ekonomických vied. Existuje množstvo kníh a štúdií venovaných rozboru rôznych typov plánovania, rôznych podôb plánovacích mechanizmov. Teória plánovania sa vlastne stala samostatnou vednou disciplínou.

Intenzívna pozornosť sa venuje analýze ekonomických aspektov plá-

novacieho systému. Menej pozornosti sa už venuje analýze sociálnych aspektov plánovacieho systému, resp. analýze plánovacieho systému nielen ako ekonomickeho, ale aj sociálneho fenoménu. Sociológia plánovania, ako vôbec sociológia ekonomickeho života, je stále ešte v začiatkoch.

Z hľadiska teórie ideologických procesov sú dôležité dva aspekty, dve dimenzie plánovacieho systému: jeho *modalita* a jeho *kvalita*.

Už bolo povedané, že plánovací systém je predovšetkým formou koordinácie ľudskej činnosti. *Modalita* plánovacieho systému je určená ukazovateľmi, prostredníctvom ktorých sa uskutočňuje koordinácia ekonomickej činnosti. Limitnými prípadmi je koordinácia cez výlučne naturálne ukazovatele a koordinácia cez výlučne hodnotovo-peňažné ukazovatele. Modalita plánovacieho systému je určená situovaním na stupnici určenej týmito krajnými bodmi. Tieto body sú zrejme čiste myšlienkovými konštrukciami. Takmer si nemožno predstaviť koordináciu ekonomickej činnosti výlučne cez naturálne ukazovatele (niečo ako čistý vojnový komunizmus), práve tak je problémom myšieť si plán, z ktorého by boli eliminované všetky naturálne ukazovatele (i v tržnej ekonomike sa naturálne ukazovatele, i keď nepriamo, uplatňujú cez štátne dotácie).

Modalita plánovacieho systému nie je výlučne ekonomickým určením. Má závažné sociálne a politické dôsledky. Každý posun na stupnici modality inak štrukturuje spoločnosť, mení vzájomný vzťah jednotlivých sociálnych skupín, mení ich podiel na ekonomickej a politickej moci. Vcelku platí, že čím viac naturálnych ukazovateľov, tým viac centralizácie, tým väčší odstup medzi vládnúcimi a ovládanými, tým viac mimoekonomických spôsobov donútenia k práci a s nimi spojených javov moralizátorstva a ideologizácie všetkých sociálnych vzťahov ako privrátenej stranej represívnych mechanizmov. A naopak, čím menej naturálnych ukazovateľov, tým viac decentralizácie, tým viac samoriadenia, tým silnejšia prítomnosť výlučne ekonomických motívov k práci, tým presnejšie vymedzená sféra pôsobenia ideologických hodnôt a noriem. Ba dá sa povedať, že zo sociologického hľadiska modalita plánovacieho systému je určená predovšetkým pomerom medzi mimoekonomickým a ekonomickým prinútením k práci.

Dôležité je uvedomiť si celý modálny rozsah plánovacieho systému. Práve na tento rozsah je viazaný fenomén *možného vedomia* jednotlivých sociálnych skupín a vrstiev socialistickej spoločnosti. Dá sa povedať, že základná logika ideologických sporov vo vnútri socialistickej spoločnosti je pochopiteľná až na pozadí rekonštrukcie *možného vedomia* jednotlivých sociálnych skupín a vrstiev. Možné vedomie jednotlivých záujmových zoskupení je vymedzené ich adaptabilitou na modálne posuny plánovacieho systému, t. j. na pomer zmien vo vzťahu k formám koordinácie spoločenskej súčinnosti.

Kvalita plánovacieho systému sa určuje v intervale medzi zámermi

a výsledkami činnosti. Z množstva aspektov vzťahu medzi zámermi a výsledkami sú dôležité predovšetkým tri nasledujúce: 1. vzťah medzi chceným a dosahovaným; 2. vzťah medzi chceným a nedosahovaným; 3. vzťah medzi nechceným a dosahovaným. Kvalita plánovacieho systému je daná pomerom medzi dosahovaným, nedosahovaným a nechcené dosahovaným.

Prvý vzťah je najzreteľnejší a možno i najpriehľadnejší. Nech už plánovací systém funguje akokoľvek zle, predsa len určité výsledky sa dosahujú, resp. tie, ktoré sa dosiahli, sa aspoň sčasti môžu považovať za výsledok realizácie plánov.

Druhý vzťah, vzťah medzi chceným a nedosahovaným opisuje disfunkcie, dôsledky neplnenia plánov. Existencia týchto disfunkcií je už menej prehľadná, spor o pôvod a rozsah týchto disfunkcií je už závažným teoretickým a ideologickým problémom. Možno podciarkovať disfunkcie danej konkrétnej podoby plánovacieho systému, a pritom považovať plán za historicky perspektívnejšiu formu koordinácie ľudskej činnosti ako trh, t. j. dokazovať, že zmenou modality plánovacieho systému sa zmení i jeho kvalita, t. j. zmení sa pomer medzi plánovaným a nedosahovaným. Dnes napr. všeobecne prevažuje názor, že čím výraznejšie sa presadia hodnotovo-peňažné ukazovatele, tým menej bude disfunkcií, a tým vyššia kvalita plánovacieho systému.

Je tu však ešte i tretí, a to ten najneprijemnejší vzťah. Ide o vzťah medzi *nechceným*, *neplánovaným*, a predsa len dosahovaným. Tento je zložito vnútorme differencovaný. Zvyčajne býva označovaný ako *fénomén kontrafinality* a patria sem javy nechcených, ale predvídateľných dôsledkov (typu: keď sa rúbe les, lietajú triesky), ako aj javy nechcených a nepredvídateľných dôsledkov vyplývajúcich buď z faktu, že reálne ľudské konanie sa vždy odohráva v podmienkach informačného deficitu alebo z faktu objektívnej emergentnosti časti dôsledkov každého nášho konania.

Fenomén kontrafinality je jedným z najzávažnejších filozofických a svetonázorových problémov. Veľa filozofických a svetonázorových koncepcí jednoducho popiera jeho existenciu (racionalistický optimizmus). Iné zasa pokladajú kontrafinalitu za základný fakt ľudského života a vzťahy medzi plánovaným a dosahovaným ako aj odstrániťné disfunkcie interpretujú na pozadí bytostnej kontrafinality ľudskej činnosti. Spor sa vedie i o to, či kontrafinalita je sociálno-historickým fenoménom, alebo ide o fenomén späť so samotnou existenciou človeka.

Teórie socializmu možno rozdeliť do troch základných skupín, a to podľa toho, ktorý zo vzťahov medzi zámermi a výsledkami koordinovanej činnosti považujú za hlavný, resp. určujúci.

Prvá skupina teórií zdôrazňuje predovšetkým vzťah medzi *plánovaným* a *dosahovaným*. Z hľadiska tejto teórie disfunkcie sú niečim zanedbateľným, marginálnym, postupne odstraňovaným, ba odstrániťným. Za základný zdroj disfunkcií sa tu považuje „nedodržiavanie prin-

cípov“, ich „porušovanie“, „odklon od nich“. A tam, kde je disfunkcií príliš veľa, než aby sa dali oddiskutovať, tam sa za ich zdroj považuje zlá vôľa niekoho tretieho.

Druhá skupina teórií socializmu považuje *disfunkcie* plánovacieho systému za rovnako reálne ako i jeho funkcie; ba dokonca sa v týchto teóriach dokazuje, že fungovanie a disfunkcie úzko súvisia, ba dokonca pochádzajú z jedného zdroja. Za základný spôsob redukcie disfunkcií sa považuje posun v *modalite* plánovacieho systému či už smerom k naturálnym alebo hodnotovo-peňažným formám koordinácie ľudskej činnosti.

Tretia skupina zasa podčiarkuje fenomén *kontrafinálnosti*, dokazuje, že najviac kontrafinalitných efektov sa dosahuje tam, kde sa s fénoménom kontrafinality neráta, kde sa dokonca popiera jeho existencia. Tieto teórie obyčajne vyúsťujú do popierania dejinnej legitimity plánovacieho systému, poukazujúc na to, že súčet disfunkcionálneho a kontrafinalitného ďaleko prevyšuje plánované a dosahované alebo inými slovami: za dosiahnuté sa zaplatilo príliš veľa.

Už samotný fakt existencie aspoň troch základných vzťahov medzi plánovaným a dosahovaným (fungovanie; disfunkcionalita; kontrafinalita) diferencuje záujmy vo vzťahu k plánovaciemu systému. Nie všetky sociálne skupiny sa rovnakým spôsobom podieľajú na *dosahovanom*; *disfunkcie* sa ich nedotýkajú rovnakým spôsobom a nemajú rovnaký postoj ku *kontrafinalitám*. Dá sa povedať, že základným zdrojom sociálnej differenciácie v socialistickej spoločnosti je nerovnomerná distribúcia nielen dosahovaného, ale i nerovnomerná distribúcia disfunkcií a kontrafinalít.

Primárnym diferencujúcim faktorom je *záujem*. Sociálna skupina môže byť definovaná záujmom, resp. určitou kombináciou záujmov; nikdy nie naopak. Vo svojich ďalších úvahách vychádzame z predpokladu, že ideologické koncepcie nie sú viazané priamo na sociálne skupiny, ale na záujmy. Nedostatky doterajších pokusov o „*priradenie*“ ideí k sociálnym skupinám sú spôsobené tým, že zvyčajne sa vychádzalo z toho, že základnou jednotkou sociálneho života sú sociálne skupiny, resp. z predpokladu, že súbor záujmov určitej sociálnej skupiny je konzistentný. So sociálnymi skupinami, ktorých súbor záujmov by bol konzistentný, sa však de facto nestretávame. Súbor záujmov žiadnej sociálnej skupiny nie je konzistentný, a preto ani ideologické vedomie žiadnej sociálnej skupiny nie je konzistentné; vždy sa tu stretávame s napäťami a protirečeniami, ktoré nemôžeme jednoducho pripísat na účet „nevyspelosti“ alebo „neuvedomelosti“ príslušníkov danej sociálnej skupiny.

Podľa postoja k existencii a fungovaniu plánovacieho systému možno rozlísiť 6 základných skupín záujmov, resp. existencia a fungovanie plánovacieho systému člení súbor záujmov do 6 základných skupín. Každá z týchto skupín záujmov je určitým spôsobom artikulovaná na rovine životných ideológií, a aj na rovine etablovaných ideologických

systémov. Tak ako každá skupina záujmov vstupuje do zložitých synergických a konfliktných vzťahov s inými skupinami záujmov, tak aj ideológie (spontánne i systematizované) vstupujú do rôznych väzieb, do rôznych asociácií a disociácií.

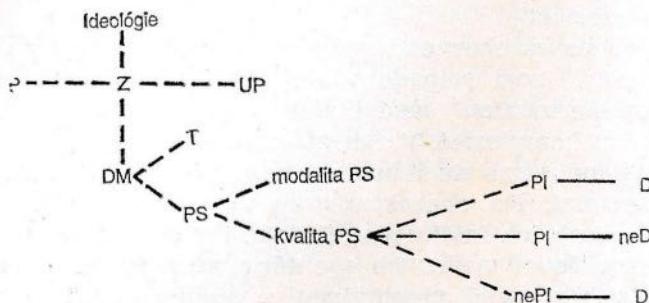
Konfigurácia záujmov vo všeobecnosti vždy zodpovedá konfigurácia ideológií. V žiadnom konkrétnom prípade však nemôžeme apriori počítať s „predzjednadnou harmóniou“ medzi záujmovými zoskupeniami a ucelenými ideologickými komplexmi. Vzťah záujmov a ideológií nikdy nie je jednoznačný, vždy tu máme do činenia s rôznymi posunmi, sublimáciami a dvojznačnosťami. Pri charakteristike záujmov vždy treba brať do úvahy mieru a spôsob ich inštitucionalizácie. Pri charakteristike ideológií zasa musíme rozlišovať medzi ich spontánnymi a systematizovanými podobami, medzi životnými ideológiami a etablovanými ideologickými systémami. Pridržiavame sa tu rozlíšenia formulovaného M. M. Bachtinom, podľa ktorého „životná ideológia je živlom neusporiadanej a nezafixovanej vnútornej a vonkajšej reči, v ktorej sa stanovuje zmysel každého nášho činu, konania a každého nášho ‚vedomého‘ stavu“ (2, s. 288). M. M. Bachtin chápe etablované ideologické systémy ako kryštalizáciu životnej ideológie, jej fixovania, racionalizáciu a systematizáciu. Zároveň musíme brať do úvahy, že existuje mnoho prechodov medzi životnou ideológiou a etablovanými ideologickými systémami ako i zložité procesy výmeny významových štruktúr medzi nimi. Prechod od životnej ideológie k etablovaným ideologickým systémom nikdy neprebieha ako kontinuálny pohyb od implicitného k explicitnému. Skôr tu máme do činenia s rôznymi druhmi kvalitatívnych premien, s rôznymi druhmi „kryštalizácií“. Ba často v procesoch kvalitatívnych zmien životných ideológií na etablované ideologické systémy dochádza i k rôznym posunom a vytvárajú sa ideové komplexy, v ktorých spontánna, životná ideológia nie je v súlade s etablovanou, systematizovanou ideológiou.

Pokúsme sa charakterizovať základné skupiny záujmov utváraných existenciou a fungovaním plánovacieho systému a štruktúru hlavných ideologických komplexov, ktoré sú k týmto skupinám záujmov spravidla priadené. Záujem totiž spravidla existuje len ako ideologickej vyjadrený. Nie vždy však záujem nachádza svoje adekvátne ideologicke vyjadrenie.

Náčrt súborného obrazu, sociologickej mapy záujmov a k nim priadených ideologickej komplexov podáva nasledujúca tabuľka. V nej je možné zachytiť i možné aliancie a disociácie záujmov a ideológií, ako aj silu faktorov komplikujúcich väzby medzi záujmami a ideológiami (diskrecionárlosť, chimerickosť, permeabilita). Tabuľka č. 1.

Prvý riadok tabuľky zachytáva súbor záujmov, ktoré sa môžu realizovať a realizujú v dôsledku existencie a faktického fungovania plánovacieho systému. Je to rozhodujúci súbor záujmov, práve on je dnes „systemotvorný“. Všetky ostatné súbory záujmov sa určujú vzhľadom

na tento prvý súbor, resp. etablujú sa na jeho okrajoch, či dokonca parazitujú na ňom. Vyjadrením týchto záujmov sú dnes všetky právne

	SI	ŽI	EIS	MD	MCH	MP
1. ZRvdEFPS						
2. ZRvdE a neFPS						
3. ZR mimo PS						
4. ZneR vd E PS						
5. ZneR vd F PS						
6. ZnR bez ohľadu na PS						

P – potreby

I – ideológie

UP – uspokojovanie potrieb

Z – záujmy

DM – distribučné mechanizmy

T – trh

PS – plánovací systém

EaF – existencia a fungovanie

Pl – plánované

nePl – neplánované

D – dosahované

SI – spôsob inštitucionalizácie

ŽI – životné ideológie

EIS – etablované ideologické systémy

MD – miera diskrecionárnosti

MCH – miera chimerickosti

MP – miera permeability

a politické štruktúry fungujúce v socialistickej spoločnosti. Ba existuje silná tendencia práve tento súbor záujmov pokladat nielen za jedine legálny, ale i za jedený reálne existujúci. Zo sociologického hľadiska ideologickým korelátom tohto súboru záujmov sú učebnicové podoby marxizmu-leninizmu.

Zo všeobecných princípov, z ktorých vychádzame, vyplýva, že i tu, k tomuto súboru záujmov priradený ideový komplex má dve dimenzie, resp. dve vrstvy. I tu treba rozlišovať medzi spontánnou, životnou ideológiou a etablovanými ideologickými systémami. Učebnicový marxizmus predstavuje etablovaný ideologický systém. Jeho korelátom je

spontánna, životná ideológia zdôvodňujúca oprávnenosť existencie a fungovania danej podoby plánovacieho systému. Zatiaľ však nie je k dispozícii reálne vecná metodika skúmania tohto typu životných ideológií (keď už odhliadneme od reálnych možností sociologických výskumov tohto druhu). Vari jedinými dokladmi, ktoré aspoň čiastočne sprístupňujú verejnosti tento typ životných ideológií sú memoáre politikov, resp. vysokých úradníkov (pokiaľ nie sú redakčne príliš starostlivo spracované).

Rozdiel medzi životnou ideológiou a etablovaným ideologickým systémom však nemožno v nijakom prípade stotožniť s rozdielom medzi ideológiami prezentovanými „navonok“ a ideológiami prezentovanými „dovnútra“, práve tak ho nemožno ani stotožniť s javom, ktorý dostal názov „dvojité účtovníctvo“. Tým základným je zrejme rozdiel medzi *ústnou* a *písanou* ideológiou, rozdiel medzi obrazom sveta, ako ho prezentuje hovorené slovo a ako ho prezentuje text. Rozdiel medzi hovoreným a písaným slovom nie je len formálnym rozdielom; hovorené slovo a text rozdielne významovo štrukturujú skutočnosť, inak určujú vzťah podstatného a vedľajšieho, inak sa v nich stanovuje vzťah medzi implícitným a explicitným, inak je v nich načrtnutá línia oddelujúca samozrejmé od argumentovaného.

Druhý riadok tabuľky zachytáva súbor záujmov, ktorý sa realizuje v dôsledku *existencie* a *disfunkcií* plánovacieho systému. Exemplifikáciou týchto záujmov sú skupiny, ktoré prosperujú v dôsledku disfunkcií konkrétnej podoby plánovacieho systému, pričom pri realizácii svojich záujmov často prekračujú hranice legálneho.

Tretí riadok zachytáva záujmy, ktoré sa realizujú bez ohľadu na existenciu alebo neexistenciu, fungovanie alebo nefungovanie plánovacieho systému. Reprezentantom tohto typu záujmov sú jednotlivci, resp. sociálne skupiny, ktoré majú možnosť realizovať výsledky svojej práce mimo sféru pôsobnosti plánovacieho systému. Základnými, často jedinými hodnotami vyjadrenými v ideologických komplexoch späť s týmto typom záujmov sú podnikavosť a profesionalita.

Štvrtý riadok opisuje záujmy, ktoré sa nemôžu realizovať v dôsledku samostatnej existencie plánovacieho systému. V ideologických komplexoch späť s týmto typom záujmov sa zdôrazňuje, že súčet disfunkcionalít a kontrafinalít je väčší než súčet dosahovaného, že teda za dosahované sa zaplatilo príliš veľa. Na rovine etablovaných ideologických systémov tento typ záujmov inklinuje buď k tradičným liberalno-demokratickým, sociálno-politickým doktrínam alebo rôznym podobám „kresťanského socializmu“.

Piaty riadok hovorí o skupine záujmov, ktoré akceptujú existenciu plánovacieho systému, zdôrazňujú však *podstatnosť* disfunkcií jeho doterajších podôb.

Siesty riadok je záznamom záujmov, ktoré sa nerealizujú bez ohľadu na existenciu alebo neexistenciu, fungovanie alebo nefungovanie

plánovacieho systému. Sem patria napr. straty v dôsledku rozvoja technickej civilizácie. Zrejme na báze týchto záujmov sa dnes formujú ekologicke hnutia.

Tabuľka zobrazuje základné rozloženie záujmov a k nim priradených ideologickejých komplexov. Väzba záujmov a ideológií však de facto nikdy nie je jednoznačná. Vždy máme do činenia s rôznymi druhmi zámen, ambivalentnosť a presunov.

Základné zámeny sa odohrávajú v líniu väzby medzi záujmami a ideológiemi a v líniu oddelujúcej životné ideológie od etablovaných ideologickejých systémov. Spektrum možných zámen, ambivalencií a sublimácií vo vzťahu ideológií a záujmov, resp. vo vzťahu životných ideológií a etablovaných ideologickejých systémov chceme zachytiť trojicou pojmov *diskrecionárnosť*, *chimérickosť*, *permeabilita*.

Pojmom *diskrecionárnosť* sa v právnickej terminológii označuje správanie sa, ktoré nie je predvídateľné z objektívnych podmienok a motívov, resp. sféra konania, ktorá nie je regulovaná predpisom, teda konanie ponechané voľnej úvahy. Analogicky sa pojem diskrecionárnosti môže použiť i v sociológii: označuje správanie sa, resp. konanie, ktoré akoby sa odpútalo od svojich objektívnych determinácií.

V tradičných spoločnostiach bolo možné podľa spôsobov, oblečenia, zmýšľania takmer jednoznačne určiť sociálne postavenie individua, jeho skupinovú a triednu príslušnosť. V súčasných spoločnostiach väzba správania sa, životného štýlu a zmýšľania na objektívne sociálne podmienky je stále menej jednoznačná. Nejednoznačnosť väzby zmýšľania na objektívne sociálne podmienky sa kedysi považovala za charakteristickú črtu inteligencie, resp. maloburžoázie („kolísavosť“, „vykorenenosť“).

Nejednoznačnosť zmýšľania a objektívnych triednych determinácií bola zrejme reálnym pozadím Mannheimovo určenia „*freischwebende Intelligenz*“. Práve vysoká miera diskrecionárnosti zmýšľania inteligencie poskytuje v oblasti sociálneho poznania podľa Mannheima isté gnozeologické privilégia.

Dnes rastie miera diskrecionárnosti, „kolísavosti“ vo všetkých sociálnych skupinách. Súvisí to s mnohými faktormi: s rastom životnej úrovne, s vplyvom masovokomunikačných médií a masovou kultúrou vôbec, s reálne prebiehajúcimi procesmi kultúrnej nivelizácie a homogenizácie spoločnosti, s obmedzenými možnosťami jednotlivých sociálnych skupín autenticky artikulovať svoje záujmy. Preto sa dnes tak často stretávame s tým, že manifestované, verejne prejavované zmýšľanie a názory jednotlivcov a celých sociálnych skupín sú v rozpore s ich objektívnymi záujmami, s ich objektívnym sociálno-historickým postavením. Z toho potom vyplýva i neurčitosť ideologickej situácie, jej plasticita, takmer okamžikové premeny ideologickej nálad a postojov u celých veľkých sociálnych skupín.

¹Neurčitosť väzby záujmov a ideológií nie je spôsobená len faktorom

diskrecionárnosti, ktorý zobrazuje možné zámeny v línii oddelujúcej záujmy od ich ideologických artikulácií. K závažným presunom dochádza i v línii oddelujúcej životné ideológie od etablovaných ideologickej systémov.

V ideálnom prípade spontánna ideológia kryštalizuje, vytvára sa nad ňou etabovaný ideologický systém. Ideologický komplex ako špecifická súhra spontálneho a etabovaného je potom homogénym celkom. Často sa však stretávame i s ideologickými komplexmi, v ktorých sú spontálne vrstvy inak orientované než vrstvy etabované (systematizované, racionalizované). Práve by sme chceli tieto ideologické komplexy nazvať *chimérami*.

V antickej mytológii sa chimérami nazývali bytosti, ktoré mali chvost hada, telo divej kozy a hlavu leva. Teda chvost plaza, telo bylinnožravca a hlavu mäsožravca. Agresivita chimér vyplýva z objektívnej nemožnosti nasýtiť sa.

Chimerické ideové komplexy sa skladajú aspoň z dvoch nesúladných zložiek. Spojili sa v nich spontálne a etabované vrstvy rozdielnego pôvodu, rozdielneho smerovania. Takéto ideologické komplexy udržujú svoju „jednotu“ len pod vonkajším tlakom. Nie sú schopné organického vývinu. Organický vývin predsa predpokladá možnosť reálnej výmeny významových štruktúr medzi životnou ideológiou a k nej priradeným etabovaným ideologickým systémom. Chimerické ideové komplexy sú vždy strnulé, ľahšie sa rozpadajú, ako menia.

Prvým zdrojom vytvárania chimerických ideových komplexov je monopolné postavenie jedného zo spomenutých záujmových zoskupení. Práve vtedy, keď je prípustný len jeden ideologický „jazyk“, keď všetky záujmy, pokiaľ sa chcú verejne prejavíť, sa musia vyjadrovať v homogenizovanom jazyku etabovaného ideologického systému, sa vytvárajú ideové komplexy typu chimér. V nedostatočne osvojenom cudzom jazyku sa nedajú písat básne. Špecifickým prípadom chimér sú *pseudomorfózy*, t. j. ideové útvary, v ktorých je jazyk etabovaných ideologickej systémov „zneužitý“ na vyjadrenie im protikladných životných ideológií.

Nezanedbateľným zdrojom vytvárania chimerických ideových komplexov sú i tie zoskupenia záujmov, ktoré si nemôžu dovoliť, aby sa k nim priradená životná ideológia etabovala, systematizovala a zverejnila. Napr. záujmy realizujúce sa v dôsledku disfunkcií plánovacieho systému sa sublimovali do relatívne zložito diferencovanej životnej ideológie, do ideológie „občianskeho cynizmu“.

Napriek možnej čiastočnej inštitucionalizácii týchto záujmov („mafie“) však si sotva možno predstaviť spoločnosť, ktorá by dovolila, aby tento typ ideológií bol systematizovaný. Ba verejná systematizácia je v priamom rozpore s týmto typom záujmov. Avšak spontánna životná ideológia využívateľov disfunkcií sa veľmi často snaží „prikryť“ etabovanými ideologickými systémami iných zájmových zoskupení.

Tretím faktorom, ktorý komplikuje vzťah záujmov a ideologických komplexov je stupeň *permeability*, priestupnosti, resp. miera *propagovateľnosti*. Spontánne ideológie sú takmer úplne imúnne voči tlakom zvonka. Môžu sa presúvať, zriedka kedy však spontánne ideológie splývajú. Etablované ideologicke systémy sú už pohyblivejšie, ba časť z nich má tendenciu presadiť sa i na báze iných spontánnych ideológií, než na ktorých pôvodne vznikali. Propaganda je zvyčajne pokusom vnútiť i iným záujmovým zoskupeniam pohľad na skutočnosť, ktorý je v zhode so záujmami danej skupiny. Propaganda do tej miery, do akej je formou ideologickeho nátlaku, však zvyčajne, i keď je úspešná, vedie len k vzniku chimerických ideologickejkomplexov.

Diskrecionárnosť, chimerickosť a permeabilita opisujú možné zábery a posuny vo vzťahu záujmov a ideológií. Ideologicke komplexy nikdy nevystupujú osamotene, vždy vstupujú do rôznych asociácií a konfliktov. Keďže existuje 6 základných skupín záujmov z abstraktného hľadiska, existuje 720 (6!) možných asociácií a konfliktov. Z týchto možných asociácií a konfliktov však len niektoré sú reálne. Ich analýza umožní získať obraz nielen základného rozloženia ideologickejšíl v spoločnosti, ale i obraz ideologickej procesov, obraz ideologickej interakcií.

Rozbor možných asociácií a konfliktov je obsiahlu témou a musíme sa obmedziť len na niektoré základné body.

Vo všeobecnosti platí, že ľahšie sa vytvárajú asociácie medzi záujmami, ku ktorým sú priradené rovnako naladené životné ideológie, i keď spravidla sú pre rozvoj spoločnosti výhodnejšie, produktívnejšie asociácie záujmov, ku ktorým sú priradené životné ideológie rozdielneho „naladenia“.

Osobitnú pozornosť by bolo treba venovať možným asociáciám I/V a I/II. Asociácia I/V je pravdepodobne spoločensky najproduktívnejšia a asociácia I/II je spoločensky najneproduktívnejšia. Destabilizujúci účinok majú asociácie utvárané medzi IV, V a VI.

Spoločensky zvlášť nebezpečné sú asociácie typu I/II, t. j. väzby medzi riadiacimi štruktúrami a podsvetím. Tento typ väzieb sa dlho zdal v socializme nemožný, dnes sa však reálnu možnosť tohto typu asociácií nikto neodváži popierať. Najobtiažnejšou, spoločensky však vari najproduktívnejšou je asociácia medzi I a V, asociácia medzi apologetikmi a kritikmi.

Základom tejto asociácie záujmov môže byť zdieľanie presvedčenia o historickej perspektívnosti koordinácie sociálnych interakcií prostredníctvom plánu, i keď jedna skupina zdôrazňuje vzťah medzi plánovaným a dosahovaným a druhá skupina zasa vzťah medzi plánovaným a nedosahovaným. Možno vysloviť optimistický predpoklad, že možné vedenie týchto dvoch záujmových zoskupení je totožné. Dnešný socializmus sa pokúša utvoriť politický systém, ktorý by umožnil reálnu spoluprácu apologetov a kritikov.

LITERATÚRA

1. MARX, K.: Základy kritiky politickej ekonómie. Bratislava 1972.
2. BACHTIN, M. M. — VOLOŠINOV, V. N.: Marxizmus, freudizmus, filozofia jazyka. Bratislava 1986.

IDEOLOGIEN UND DISTRIBUTIVE SYSTEME

František Novosád

Es ist notwendig ideologische Prozesse auch im Zusammenhang mit dem Funktionieren distributiver Systeme zu studieren, in deren Rahmen über die Möglichkeiten der Verfügung über Produktionsmittel, politische Macht und Zugang zu Bildung und Informationen entschieden wird.

Distributive Systeme funktionieren unterschiedlich, je nach dem, ob sie Bestandteil einer marktorientierten oder planorientierten Ökonomik sind. Modalität und Qualität des Planungssystems entscheiden über die soziale Struktur. Aufgrund von Attitüden zu Existenz und Funktionieren des Planungssystems bilden sich die grundlegenden Formationen von Interessen und Ideologien. Die Relation von Interessen und Ideologien wird durch Faktoren: Diskretionarität, Chimärenhaftigkeit sowie Permeabilität kompliziert.

ИДЕОЛОГИИ И РАСПРЕДЕЛИТЕЛЬНЫЕ СИСТЕМЫ

Франтишек Новосад

Идеологические процессы необходимо исследовать и в связи с функционированием распределительных систем, в рамках которых принимаются решения о возможностях распоряжаться средствами производства, политической властью, возможностью получить образование и информацию. Распределительные системы функционируют по-разному в зависимости от того, составной частью какой экономики — рыночной или плановой — они являются. Модальность и качество планирующей системы определяют социальную структуру. На основе отношения к существованию и функционированию планирующей системы формируются основные группировки интересов и идеологии. Соотношение интересов и идеологии осложняют факторы дискреционности, химеричности и проницаемости.